Papers of the Institute for Bulgarian Language, 39, 75 – 97
Print ISSN 0323-9934, Online ISSN 2603-3402

**DOI: 10.47810/PIBL.XXXIX.26.02**

# ЛЕГЕНДАРНАТА ИСТОРИЯ НА АРЦИВУРСКИЯ ПОСТ
## (данни от ръкописите и от Патриарх Евтимий)

**Марияна Цибранска-Костова**
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките, България

# THE LEGENDARY HISTORY OF ARAJAVOR FAST
## (Data from Manuscripts and Patriarch Euthymius)*

**Mariyana Tsibranska-Kostova**
Institute for Bulgarian Language “Prof. Lyubomir Andreychin”,
Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

*Резюме*: В статията се анализират сведения за арменците и техния арцивурски пост от писмени паметници, разпространявани в българското средновековно пространство и на Балканите. В тях се преплитат както канонично-богословски, така и легендарни мотиви. Български принос по темата е *Житието на св. Иларион Мъгленски* от Патриарх Евтимий, в което легендарната история на арцивурския пост следва своя гръцки оригинал – 23. титул Κατὰ Ἀρμενίων от антиеретическото съчинение Πανοπλία δογματική на Евтимий Зигавин. За сравнение се използва славянският му превод в ръкопис *BAR Ms. Slav. 296* от библиотеката на Румънската академия, датиран към първата четвърт на XV век (1410 – 1420 г.). Сравнението доказва, че Патриарх Евтимий е бил запознат с творчеството на Зигавин и сам е превел избрани откъси от гръцки, но анонимният преводач на *BAR Ms. Slav. 296* не ги е ползвал дословно. Той се отличава със свой преводачески подход, но по всяка вероятност е следовник на атоно-търновските езикови норми, превърнали се в еталон в епохата на османското владичество. Използването на византийската антиеретическа енциклопедия на Евтимий Зигавин от Патриарх Евтимий остава обаче несъмнен български влог в изучаването на другостта през Средновековието и истински *afterlife* на Зигавиновия труд. Правят се обобщения за ролята на легендата и за синкретизма на средновековната езикова картина на света.

* Copyright of each paper stays with the respective authors. The works in the Papers of the Institute for Bulgarian Language are licensed under a Creative Commons Attribution 4.0. International Licence (CC BY 4.0).

*Ключови думи*: Паноплия догматика; Житие на Иларион Мъгленски; арменци

*Abstract*: The article analyzes information from manuscripts, spread in the Balkan and in the Bulgarian medieval space, regarding the Armenians and their *arajavor fast*. They interweave canonical, theological, and legendary motifs. The Bulgarian contribution on the subject is the Life of St. Hilarion of Muglena by Patriarch Euthymius, in which the legendary history of the *arajavor fast* follows its Greek original – the 23rd title Κατὰ Ἀρμενίων from Euthymius Zigabenos's anti-heretical work Πανοπλία Δογματική. In terms of comparison, the Slavonic translation of this title of the Panoply, according to the unique witness *Ms. Slav. BAR 296* (1410 – 1420) from the Library of the Romanian Academy, is utilized. The comparison proves that Patriarch Euthymius was familiar with Zigabenos's work and translated selected passages from Greek himself. However, the anonymous translator of *BAR Ms. Slav. 296* did not reproduce them verbatim. He is distinguished by his own translational approach, but probably was a follower of the linguistic norms of the centers in Tarnovo and Mount Athos, which became prestigious standard during the Ottoman rule. Nevertheless, Patriarch Euthymius's use of the Byzantine anti-heretical encyclopedia is undoubtedly a Bulgarian contribution to the study of otherness in the Middle Ages and a true *afterlife* of Zigabeno's work. Generalizations are made about the significance of legend and syncretism in the medieval linguistic worldview.

*Keywords*: Dogmatic Panolpy; Life of St. Hilarion of Moglena; Armenians

## I. СВЕДЕНИЯ ЗА АРМЕНЦИТЕ И ТЕХНИЯ ПОСТ ПО ПИСМЕНИ ПАМЕТНИЦИ

Българското средновековие е запознато с т. нар. арцивуриев (арцивурциев, арцивурски, ἀρτζηβούρην; арачаворк) пост на арменците. Атрибутивното съчетание **постъ арцивоурнєвъ** се превръща в терминологична единица, с която се назовава специфична религиозна практика, привлякла патоса на отрицанието в богословската и антиеретическата полемика на православните апологети. За него се говори в различни преводни и оригинални източници в славянската книжнина. Ето някои примери, с които разполагаме на този етап на издаване и текстообработка на изворите.

В най-разпространения юридически образец на славянския юг с вероятен български произход на превода от началото на XIV век, известен под названието *Псевдозонар*, постът се посочва като споделена обща практика на арменци и сектата на хадзизарите, които заедно с яковитите са свързани с арменското монофизитство. Те се споменават в трактата на византийския писател от първата половина на XI век Димитър Кизически, митрополит на гр. Кизик в Мала Азия, "De Jacobitarum haeresi et Chatzitzariorum" (Bondach 2007: 69): **Повелѣваемь въсѣкомоу хрⷮтїа́нинѹ по сто҃мѹ па́сцѣ тѫ҃ въсѧ сѣ҆мо҃рицѫ, ѿ нѣ́ля и҆ пакы до нѣ́ля фо-**

минѫ, и̓ мирстїи́ чл҃ци да ѣ҆дꙗ҃ мяса, мни́си же сы́рь и̓ ри́бꙑ. и̓ пакы до ср҃ѣ .н҃. тницѫ вѣсѧ тѫ҃ седморицѫ. и̓ пакы дрꙋгѫ сѣ́морицѫ до в҃ск҃ѣ с҃тый по съше́ствии с҃тго дх҃а тако́же ѣ́сти. и́ пакы ѿ рождъства хр҃ва до крѫщенїа хр҃ва тако́же ѣ́сти. и̓ пакы нѣ́ є̀же пр҃ѣ мясопо́снѫ нѣ́ въ на́ же тр҃ѣклатїи а҆рме́ни по́ст҃ѫ҇ скврънныи свои по҃, тр҃ѣклатомъ а҆рцивꙋриоу. и̓ тогда повелѣва҃ѣ҇ вѣсѣмь хр҃тїано҃ ѣ́сти тако́же вѣсѧ тѫ҃ седморицѫ, а҆ не постити ѣ́ко же є҆диномы́дрѣно съ еретикы. нѫ и ср҃ѣ и̓ пѧ҃ ѣ́сти мяса̀. а҆ мни́си сы́рь и̓ ры́бы, ѣ́ко҃ и̓ ѡ҆ны дрꙋгыѧ сѣ́морица а҆́же рѣ́хомь пр҃ѣжде. а҆ проклатїи хаnзиза́нїе по҃ и̓ жрѣ́твы тво́рать тогда въ тѫ҃ в҃сѧ сѣ́морицѫ ѱ҃ѵ҃ нѣ́коемꙋ а҆рцивоу́рїоу, е҆́же сѫ́ть а҆рме́ни, тѣ́м же сего ради не до҃бить на́м҃ нї є҆ди́нь дн҃ь по́стити. Кто ли не посла́вшаѧ҇ си́хь пр҃ѣданїи с҃тый, нѫ и̓нако начнеть мы́ръствовати, а҆на́ѳема :~ (*ЦИАИ 1160*, f. 72v – 73r)[1]. Това описание е едно от най-пълните и неслучайно се помества в юридически източник, тъй като именно в такава среда се коментират епитимийни регламентации срещу неправославното разбиране за постите. За разграничение от арменци и други източни монофизитски секти, като яковити, копти и несториани, през седмицата на арцивурския пост православните миряни не трябва да постят само в сряда и петък и да не ядат нарочно месо, а иноците – сирене и яйца, но забраната става още по-категорична с уточнението цялата седмица да не се пости: сего ради не до҃бить нам҃ нї є҆ди́нь дн҃ь постити.[2] Каноничното наказание е анатема, в случай че тя не се спазва. Според цитирания източник арцивурският пост се прилага от арменци и хадзизари в подготвителната седмица преди тази на Блудния син (κυριακὴ τοῦ ἀσώτου), днес наричана Неделя на митаря и фарисея, а в текста описателно назована нѣ́ є̀же пр҃ѣ мясопо́снѫ (τῆς ἀπόκρεω; разликата спрямо съвременните наименования се дължи на факта, че в различните типикони подготвителният период към Великия пост е включвал различен брой седмици и терминологията за назоваването им исторически се развива). Сходство с образеца от *Псевдозонара* показват силно съкратени версии, в които литургическата информация или отсъства, или е некохерентна и остава само именното позоваване: ѿ рожь҃ ства хр҃ва и̓. дни и̓ли вї. ѣ́сти сы҆рь. ѿни же мясо и на срѣтенїе гн҃е. а҆рцивоурскоую нѣ́ и нѣ́ сырноу ѣ́сти сы҆рь (фрагмент от *Григ. РГБ,* ф. 87

[1] В допълнение препис на същия текст в Требника на Димитрий Йоанович от средата на XVII век, *НБКМ 971*, говори за следното: Обаче пр҃ѣжде р҃ѣнїа ꙗ́ко ве́лици и̓ бж҃твныи праз҃ници є҆же въ нихь нѝ пость, нѝ колѣнопоклонїенїа, ꙗ́коже оу҆ставлѣно є҃ въ тѣ́, сѣ́мица҃ пр҃ѣжѐ. а҆ въ двою сѝ и̓хже є҃ а҆рцавѣска и̓ си́рнаа, по҃ оу҆во нѣ́сть, 338r.

[2] Подобен текст днес се намира в едно от указанията на Типика, гл. 49: *Смотри! Подобает ведати яко в сей седмице иномудрствующии содержат пост, глаголемый арцивуриев. Мы же монаси на кыиждо ден, се же в среду и пяток, вкушаем сыр и яица, в 9-й час; миряне же ядат мясо…* <https://azbyka.ru/otechnik/Pravoslavnoe_Bogosluzhenie/tipikon/49>

№ 25, XIV – XV в., f. 1)[3]. В други източници се изтъква само обвързаността на арменците с този пост: **о трьклѧ̑ арьмени скврни пѹсть гл҃им їѹдивѹриевь** (Miklas et al. 2006: 56). Осъждането на еретическите ритуални практики е причината в южнославянската епитимийна книжнина най-често да се санкционират общуването на православни с еретици, приятелството и споделянето на обща трапеза, доколкото това би могло да доведе и до споделяне на възгледи. Арменците се изброяват до други еретици. Особено се подчертава връзката им с павликяните поради географската обвързаност и на двете с Армения, както и поради някои сходства с дуализма (Lemerle 1973; Hamilton, Hamilton 1998: 5 – 25). Като цяло в антиеретическата книжнина се създават типични за Средновековието стереотипни релации *арменци – евреи, арменци – дуалистични ереси, арменци – латини*. Много показателна е друга анатема от споменатия *Псевдозонар ин номоканон*: **Въсѣкѡ҆ ѩ҆дѫщѧ҆ съ ѥ҆рєтїкѡ҃ и҆ли пиѭщѧ҆, и҆ли дрѹжбы дѣлѫщѧ҆ и҆ли любꙋви и҆ съѥ҆диненїа. сирѣ҆ съ а҆рмени҃нѡ. и҆ли съ їакѡвитѡ҃. и҆ли съ мѹсѵлма́ниномь. и҆ли съ павликїа́ниномь. и҆ли и҆же сѫ́ть про́чїи таковїи, и҆же сѫ́ть патери́ни и҆ бг҃омили, таковаго а҆нафема :~**(*ЦИАИ 1160*, f. 88v – интерпретации на сведенията за арменците в този източник у Naydenova 2014; Tsibranska-Kostova 2014; Tsibranska-Kostova, Naydenova 2021). Вижда се, че арменците се поставят до други еретици, а списъкът с изброените етнически или етнорелигиозни названия варира и лесно се приспособява към даден исторически контекст.

Въпреки тази (понякога недостатъчна от канонично-догматическа гледна точка) информация в българското средновековно пространство и в епохата на османското владичество продължават да действат стереотипи във връзка с възприемането на арменците. Общуването на православни с арменци остава най-тежък грях в късната религиозна книжнина, доказателство за което е един интересен пасаж от сборник *НБКМ 324* на Тодор Врачански. В препис на вероятно компилативно съчинение на Йосиф Брадати известният преписвач на неговите произведения, познат още под името Теофан Рилски, вмъква извадка за арменците в *Слово ради евреи,* f. 205r – 206r. Той ги обвинява, че ядат нечисти животни и кръвта им: *...смрадъ члчьски поставл ють ѕ вьсако ѣстие: и се в крат'це писахме.... се такмо които се са родили вь арменск8 вер8, нарицают'се армене. Нъ които родиша се въ христианск8 вер8 не могать да се мешатъ. Христиане колико любат да се мешатъ съ армїане и ѡни нарицают'се ариови ѕ҃ченици. В допълнение се дава изразителен пример: хаци костандиновъ синъ иѡванъ тръгѫваше със проклети армене съ нимъ идеше и пиеше, и съ нимъ великѫ любовъ имеаше, до последи ни дѫшевно ни телесно добро не виде,* f. 205r. Първото обвинение за нечистите храни е много раз-

[3] <https://lib-fond.ru/lib-rgb/87/f-87-25/>

пространено и е придобило характера на отрицателен стереотип. То намира отглас и в легендарни наративи. Такъв източник е един изобличителен разказ с общото название **О армене̑**, познат и под други оглавления предимно в руски преписи на кормчии книги. Макар че този тип юридически състави не са популярни в българска среда, разказът е свидетелство за процеса на симбиоза между наратив и закон; за преобразуването на догматико-канонични норми в легендарни сведения, или както сочат изследванията, наративът с морална поука е изпитано средство за имплантиране на правна норма (Naydenova 2024). Според разказа арменците поискали закон от някой си Халеп, който смятал да ги обърне в исляма, и приели да спазват осем негови заповеди. Четвъртата поред е: когато поискат да заколят вол или овен, да го убият в църквата, да раздробят сърцето му на четири части и да ги смесят във вареното жито с плодове за помен (коутьѩ < κοκκίον (Benechevich 1987: 179; Sharp 1995; Naydenova 2014: 85 по ръкопис *BAR Ms. Slav. 461* с молдавски произход). Така разказана, тази наративна легендарна история всъщност се опира на каноническа санкция. Става въпрос за 99-ото правило на Трулския (Пето-шестия) вселенски събор от 692 г., което забранява да се съблюдава практиката на юдеите, повторена и от арменците, части от заклани животни да се варят в олтара и да се раздават на свещениците в знак на почит към йерейското им достойнство. Определената част от жертвата е т. нар. оучѧстъкъ (Pravila 1913: 399 – 402). Приноси от подобен характер обаче са забранени изобщо в църковния храм и против тях се произнасят всички големи православни законотворци и тълкуватели, на първо място антиохийският патриарх и юрист Теодор Валсамон (втората половина на XII век, починал след 1195 г.).

Второто обвинение е рядък случай на конкретизиране от страна на самия компилатор и очевидно се опира на негови лични наблюдения за съдбата на въпросния търговец Йован. Фразеологизмът „Душевно и телесно добро не видя“ е като стигма, обобщение за всичко лошо, което може да сполети човек заради общуването с арменци. В случая дори може да се предполага, че „дружбата“ е имала колкото личен, толкова и съсловен характер между търговци. Т. нар. „мешане“ развива познатите мотиви за приятелство, споделяне на обща трапеза с иноверци, но именно формите на битово общуване са можели много ефективно да приобщят православните към еретическите възгледи. Както многократно е изтъквано, антиеретическата полемика пренася устойчивите стереотипи хронологически и пространствено във всички точки на византийското влияние, защото православната идентичност има водеща роля. Въпреки че в случая няма типичните леми епитети за езика на отрицанието срещу ересите, отново става въпрос за познатите от византийската антиеретическа книжнина явления дехуманизиране и демонизиране на религиозен противник (Vryonis 1981; D’Amelia 2024: 13 – 15).

Към възприятията на арменците в българското средновековно пространство могат да бъдат добавени извадките от еротапокритичната (въпросо-ответната) и историко-апокалиптичната книжнина. В тези кратки текстове се обобщават сведенията за народите и езиците, като всеки народ е сравнен с определени представители на животните или птиците. Преписите от подобни текстови образци зачестяват в епохата на османското владичество. Сравнението с животни почива на метафорични възприятия и асоциации, които уподобяват представителя на даден етнос с определен вид на фауната. Според преписа в *НБКМ 684*, Софийски сборник от XVII век, арменецът е сравнен с гущер: **армѣнинь е҃ гꙋщерь** (f. 225r). Конотацията е определено негативна, защото пълзящата твар е поставена сред нечистите животни още в Стария завет (Лев. 11:29). С ниското, долното, нечистото и злото са сравнени още турците, а тяхното символично животно в имагинерния свят на текста е змията. Успоредно с тези метафори се развива идеята за религиозната характеристика на езиците и книгите на съответните народи. Докато правоверни според текста са само пет народа – **сириꙗны, ивѣри, бльгары, грьцы, рꙋси**, и съответно има само четири правоверни книги – **сирьꙗнска, ивѣрьска, бльгарьска и грьчьска**, арменците са причислени към т. нар. полуверци: **Полоуверны(х) езыкы ·е҃· книгы. Фрꙋшка и аламан‘ска. и оугрьска. и чахов‘ска. и армен‘ска; полꙋвѣрни(х) ·в҃і· фрꙋзи. оугри. аламаны. ар‘мени ꙗковиты. индиани. саси. леси. чеси. хрьвати. нѣм‘ци. зихы. и книгы имꙋть ·е҃· фрꙋшка аламан‘ска ꙋгр‘ьска чешка ерменска.**[4] По-негативно представени от полуверците са само неверниците евреи, турци и сарацини. Под термина *полуверник* трябва да се разбира еретик, отстъпник от правилната догма, буквално този, който вярва наполовина. От гледна точка на православните той се отнася най-често към различните етноси, изповядващи католицизма, към арменците и някои други еретици. В народната култура лексемата развива представата за зъл дух, таласъм, който скита през нощта и не може да си намери място (Micheva-Peycheva 2020: 160).

С повторението на едни и същи стереотипни модели спрямо арменците се занимава същият текст **О армене҃** от преписите на кормчиите книги, който вече беше споменат. В него също се говори за арцивурския пост. В **О армене҃** названието му се извежда като комбинация от името на арменски духовен наставник Арзи и негово куче Урзи (или **Оурецъ**), разкъсано от вълци: *Арцивоурецъ*. В негова памет учителят нарежда да се пости някъде цялата седмица на митаря и фарисея, другаде – пет дни (Benechevich 1987: 179; Naydenova 2014: 85). Дру-

[4] По късен препис от Виенската библиотека – https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_27. Преписът се опира на познат текст от Разумника – указ или „Слово Господа нашего Иисуса Христа“, който е анализиран подробно у Miltenova 1986; вж. и Gyuzelev 2013: 305 – 306.

го много известно във византийската книжнина антиарменско произведение е Λόγος στηλιτευτικός (*Изобличително слово* или *Инвектива)*, надписвано с името на някой си Исак τοῦ καθολοκοῦ τῆς μεγάλης Ἀρμενίας (Grumel 1956; Trapp 1980; Ermilov 2010: 79). Оригиналът на гръцки е издаден от Ж-П. Мин (PG 1864, 132: 1155 – 1218). За неговото авторство има различни хипотези, но една от тях го свързва с перото на монаха Евтимий от манастира „Богородица Перивлепта" в Константинопол, живял в средата на XI век; същият пише трактата срещу богомилите фундагиагити от темата Опсикион в Мала Азия. Изобличителното слово поддържа силен полемичен тон и реторика, но и в него информацията свързва поста с определения период μετὰ τῆς ἀπόκρεω τοῦ πάσχα (Mansvetov 1887: 61, където се превежда *Инвективата* на руски; авторът посочва възможни грешки в разпространението на самия гръцки оригинал, които видоизменят смисъла). Тук се откриват податки за варирането кога се практикува постът. Изобличителното слово изтъква различни обяснения на арменците откъде произлиза техният пост. Първото го свързва със св. св. Сергий и Вакх, чиято памет се празнува на 7 октомври. Но на това авторът на полемиченото съчинение възразява, че вместо да почитат един ден празника, те постят цялата седмица „перед седмицею сыропустною". Второто обяснение се основава на твърдението, че постът е установен от св. Григорий Арменски (свещеномъченик, просветител на Армения и първи предстоятел на Арменската апостолическа църква, †335), който при кръщението на арменците им заповядва да постят 30 дни, т. е. съвсем различен по времетраене период. Тази *Инвектива* е основата на византийския оригинал на текста, който ще ни интересува по-нататък.

И така, на нито един от съборите на светата православна църква не се споменава за арцивурския пост, но неговата заплетена и обяснявана по различен начин същност е добре известна от византийските извори (Sharf 1986; Ermilov 2010). В изясняването ѝ се намесват легендарни сведения. Очевидно те са били познати под някаква форма на образования български православен елит, но като цяло постът се описва предимно със своето название, обща епитимийна санкция за екскомуникация или анатема и по-рядко чрез легендарни наративи.

## II. ΠΑΝΟΠΛΙΑ ΔΟΓΜΑΤΙΚΉ ОТ ЕВТИМИЙ ЗИГАВИН И „ЖИТИЕТО НА ИЛАРИОН МЪГЛЕНСКИ" ОТ ПАТРИАРХ ЕВТИМИЙ

Най-богатият на сведения български източник за арцивурския пост остава *Житието на Иларион Мъгленски* от Патриарх Евтимий (нататък ЖИМ). В полемиката с арменските водачи монофизити от неговия диоцез в западните владения на Византийската империя в епохата на Мануил I Комнин (1143 – 1180)

мъгленският архипастир пита откъде води началото си този пост. Получава различни отговори, откъдето следва, че те самите не са убедени в произхода му. Пасажът за арцивурския пост в това житие може да се изследва не само като историческо свидетелство за самата практика, но и в неговия книжовно-езиков аспект, за да се изясни степента на влияние от първоизточника му и да се направят обобщения за начина, по който в оригиналната българска книжнина се интерпретират мотиви и текстове от византийската.

В ЖИМ са засвидетелствани три употреби на съчетанието *арцивурски пост*: **пость арцнвоурїевь, пѡ҃ арцнвоуревь, по҃ тъи арцївоурцевь** (RPE 2019: 37). Полемиката срещу него се вплита органически в догматичекото съдържание на целия титул, но тук ни интересува специално само легендата как е възникнал постът.[5] Учените смятат, че използваните данни в структурата на ЖИМ българският патриарх е заимствал от Πανοπλία δογματική (нататък ПД) на монаха Евтимий Зигавин – труд еталон за средновековната ересиология (Ivanova 1987). Както е известно, съчинението възниква по времето и с поръчителството на византийския император Алексий I Комнин (1081 – 1118) и е завършено най-вероятно около 1113 – 1114 г. Състои се от две книги и общо 28 титула срещу всички известни на автора ереси от Симеон Влъхва до сарацините. Материални свидетелства за негов превод в славянската традиция има цели три века по-късно, като целият труд е разделен на две книги. Първата обхваща титулите до 11-и, а Втората – от 12-и до последния 24-ти за сарацините, но с променена номерация спрямо гръцкия източник. В последните десетина години титулите срещу иконоборците, дуалистичните ереси на павликяните, масалианите и богомилите от Втората книга бяха издавани или преиздавани, както и анализирани в различни аспекти (обобщение у Tsibranska-Kostova 2023). Единствен източник за неговото изследване е ръкописът *BAR Ms. Slav. 296* (нататък само *BAR 296*) от библиотеката на Румънската академия, датиран от първата четвърт на XV век (1410 – 1420), който съдържа Втората книга на ПД. В него на f. 271v – 280r е поместен **Тїтлѡ, к҃, на армѣни** (в оригинала 23-ти Κατὰ Ἀρμενίων). Неговият гръцки оригинал може да се консултира по новото критическо издание на М. Берке на петте споменати титула срещу иконоборците и дуалистичните ереси (Berke 2011: 30 – 45 за арменците, с променена номерация 24-ти). Титулът има условна вътрешна сегментация на 18 пара- или субтитула с догматически ак-

[5] Интерпретация на разночетенията между ЖИМ и 23. титул срещу арменците в ПД е направена на друго място (Tsibranska-Kostova 2025). Текстът на цялостния титул според преписа в *Ms. Slav. BAR 296* там се обнародва за пръв път. Всички наблюдения на авторката са резултат от работа de visu с ръкописа от библиотеката на Румънската академия и на лична ексцерпция.

цент върху заблудите на арменците. Последният (18-и) е посветен на ἡ νηστεία τοῦ Ἀρτζιβούρτζη, а в неговия край е допълнението от общо 17 реда с историята на Сергий и неговото куче (Berke 2011: 44 – 45). М. Берке го издава по един от най-надеждните свидетелства от началото на XII век от Атинската национална библиотека (Berke 2011: 66). Като приложение № 3 в книгата му е поместен анонимен и неиздаван преди него апокрифен разказ за арцивурския пост, който се публикува по три от най-ранните преписи на ПД от XII век, където е допълнителна статия (Berke 2011: 231). Той напомня с някои детайли за разказа от *BAR Ms. Slav. 461*, за който съобщава Д. Найденова, но започва с интересното обяснение за етимологията на името Арцивур: Ἀρτζι παρὰ τοῖς Ἀρμενίοις ἡ ἄρκτος καλεῖται, βουρτζὶ δε παρὰ τοῖς αὐτοις ὁ τῆς ὁδοῦ προηγούμενος (комбинация от ‘мечка’ и ‘който предхожда, идва преди’). В памет на изяденото куче на неназован поименно арменски епископ арменците постят седем дни само на хляб и вода преди Месопустната неделя. Бързо това се превръща в догма и закон (θέσπισμα). Следователно историята за арцивурския пост познава вариантност във византийската книжнина още от XI – XII век.

Обемният труд на Зигавин няма цялостно критично издание, независимо че в научната литература са въведени в обращение сведения за над 70 известни гръцки преписа. Печатно издание на латински език на ПД излиза във Венеция още през 1555 г. Първото издание на гръцки датира от 1710 г. и е осъществено в Търговище (Влашкото княжество), но без титула за сарацините, за да бъдат избегнати конфликти с османската власт по това време (Miladinova 2010: 8 – 9). Въз основа на изданието Ж-П. Мин преиздава гръцкия текст на *Паноплията* в пълнота в том 130 на своята Patrologia graeca през 1865 г. (PG 1965, 130: 9 – 1359).

Нека сравним как изглежда историята на арцивурския пост в двата споменати източника, за които се предполага, че имат пряка връзка, или по-точно казано, че доказан източник за ЖИМ е именно ПД. Дълго време се смята, че този титул е оригинално дело на съставителя на *Паноплията*. Вече е установено обаче, че самият Евтимий Зигавин е бил повлиян от труда на своя съименник и предшественик – Евтимий от манастира „Богородица Перивлепта“, когото споменахме. Въпросите, които подобно (макар и съвсем ограничено) сравнение повдига, не са малко, имайки предвид бедната ръкописна традиция на славянския превод на ПД и установения факт, че преписвачът на ръкопис *BAR 296* е и преводач на запазения текст на Втората книга (изложение и библиография по темата вж. у Tsibranska-Kostova 2023). В същото време за ЖИМ няма установен гръцки прототип и вероятно творбата е възникнала като смесица от литературни източници и локални сведения сред населението в Мъгленско (PE 1990: 262). Ето интересуващите ни фрагменти от двата текста, поместени един след друг.

*BAR 296,* f. 279v – 280r: а҆́зь же ꙋ҆бо таковѡ что ѡ҆ семь слишѧ҆̀. ꙗ҆ко сергїе нѣкто ꙋ҆чнтель а҆рмѣньскые е҆́реси бывь. и҆́маше ѱа҆̀ ꙗ҆влено сице ꙁѡвома а҆́рцївꙋ́рцне. ꙗ҆влꙗ҆ет

же рѣчь прⷣѣвьзвѣстника. сегѡ вьзвѣстителꙗ и҆ назнаменателꙗ пришьствїа своего множицею сер́гїе прїемлꙗше ѿ бѣса дѣиствꙋема хоте бо прии҆ты вь нѣкыи ѿ градѡвь и҆ли сель и҆ли мѣсть. вь ни҆х же живѣхꙋ оу҆ченици и҆ причестници врѣда е҆го. и҆ е҆гда видѣхꙋ ѱа҆ сего и҆схожⷣаахꙋ по е҆диномꙋ дн҃ю и҆ многыи҆х пьприщь вь срѣтенїе ꙋ҆чителꙗ. нѣкогда же кь ѡ҆бичнои се́и слꙋжбѣ пь́сь ѿслань бы҃, ѿ влькѡвь сьнѣдень бы҃. и҆ вь настоещїи дн҃ь поиде се́ргїе кь и҆́мже ѱа҆ посла. ни е҆диномꙋ же по ѡ҆бичаю прⷣѣсрѣтшꙋ е҆го, лю҆то поскрьбѣ. и҆ пришⷣь кь нимь, е҆́лма ꙋ҆вѣдѣ ꙗ҆ко не прии҆де кь нимь прѣдитеча е҆го пь́сь, посла на вьзисканїе. и҆ разꙋмѣвь ѥ҆го ѿ костеи ѡ҆́брѣтенїа влькѡ҃ сьнѣⷣ бывша, заповѣда вьсѣ҃ а҆рмѣ́номь постити о҆ скончанїи е҆го. и҆ скрьбѣты и҆ сѣтоваты вь дн҃и ꙋ҆реченїе на вьсако лѣтѡ. и҆ по҃ сь҃ а҆рцївꙋрци и҆меноваше:~

Житие на Иларион Мъгленски[6]: аз же аще и не хѡщете, о таковѣмь вашемь постѣ извѣстно рекѫ, еже и сами добрѣ съвѣсте. ꙗко сергїе нѣкто арменскыѭ ереси ꙋчитель бывыи, имѣаше пса зовома сице арцевꙋрцїе. бѣ же вѣстникь прⷣѣреченѡмꙋ сергїꙋ. и пришествїе егѡ мнѡжицеѫ прихѡдѧ възвѣщавааше бѣсѡвскыи҃ вьзмагаⷨе дѣиствѡ҃. хѡтѧ бѡ прїити вь нѣкыи ѿ градѡвь. или весь. или селѡ, вь нихже живѣхѫ ꙋчѥници и причѧстници пагꙋбѣ егѡ. и егда прⷣѣреⷱ҃ннааго пса видѣхѫ, исхожⷣаахѫ прѣжⷣе дн҃е единогѡ на пъприща нѣкѡлика вь срѣтенїе ꙋчителю. нѣкогдаже на скврьннѫѧ таковѫ слꙋжбѫ песь послань бывъ ѿ влькѡвь сънѣдень бы҃. и вь ꙋтрѣи дн҃ь поиде сергїе идеже послаль бѣше пса. никомꙋ же ꙋбѡ срѣтшꙋ егѡ, оскръби сѧ ѕѣлѡ. и прїшⷣе кь нимъ елма ꙋвѣдѣ ꙗко не прїде кь нимь прⷮ҇ча егѡ песъ посла на вьзысканїе егѡ. и ꙗко познашѫ егѡ ѿ костеи ꙗко влькѡмь сънѣдень бы҃, повелѣ вьсѣмь армѣнѡмь постити҃ о скончанїи егѡ. и печалѡвати и сѣтѡвати на дни ꙋреⷱ҃ны вь лѣтѣ. и пѡ҃ тъи, арцевꙋрцевь именова.

**1**. Вижда се, че въвеждането на легендарната история в ЖИМ е преразказ не от първа ръка, защото агиографският герой използва експресивни сегменти копули към същинския наратив: „И да не искате, за този ваш пост известното ще кажа, което и вие сами добре знаете“. От това следва, че историята вече е популярна. Разказът на Зигавин е въведен като сведение от първа ръка, той е чул лично за тази история: а҆́зь же ꙋ҆бо таковѡ что ѡ҆ семь слишⷯ҇. На това място неговата аргументация рязко се сменя, както и изказът в 1л. ед. ч. Фактът, че историята е чута, а не прочетена, насочва към легенда, която се е разпространявала по устен

[6] Цитира се по електронния корпус на Евтимиевото оригинално творчество в СИБЕ, подготвен по преписи, предоставени от проф. Климентина Иванова. *Житието на Иларион Мъгленски* се възпроизвежда по преписа в Зографския сборник от последната четвърт на XIV век – *Зогр 107*. https://zograflib.slav.uni-sofia.bg/pages/show.html?document=Zogr_0107.xml. Един от неговите преписвачи е поп Герасим, чието име се замесва, засега недоказано, и в славянския превод на ПД.

път, преди да премине в писанията на византийските полемисти. Изложението за арцивурския пост у Евтимий Зигавин и в Псевдоисаковото изобличително слово е много сходно.

**2.** Вторият сравнителен аспект е как е представен Сергий. И в двата текста в дадения сегмент представянето е идентично: **ꙗко сергїе нѣкто арменскыѫ ереси ꙋчитель бывыи** в ЖИМ, **ꙗ҆ко сергїе нѣкто ꙋ҆читель а҆рмѣньскые е҆реси бывь** в ПД. В догматическата си част и двата източника споменават Сергий на първо място в обосновката на арцивурския пост. Това показва тясна обвързаност с легендарния мотив, развит впоследствие. В ПД **рекоше. сергїꙋ нѣкоемꙋ, армѣнинꙋ, мꙋчившꙋ се вь странѣ и҆х**; в ЖИМ **Они же ꙗко единѣми ꙋсты ѿвѣщавше рѣшѫ. сергїꙋ нѣкоемꙋ армѣнинꙋ таковыи пѡстим сѧ пѡстъ, иже вь нашеи странѣ пострадавшомꙋ.** В ЖИМ въпросът е приспособен към личния диспут на архипастира, използват се диалогова структура и по-силна експресия с отделни изрази с цел да се снижи аргументацията на еретиците. За въпросния Сергий има много противоречиви идентификации. Името му се свързва било с раннохристиянския мъченик Саркис (320 – 370), почитан от Арменската апостолическа църква, светец воин поради службата си в римската армия (Sharf 1986: 649; Berke 2011: 216), било с дуалиста еретик Сергий-Тихик, за чийто учител е обявяван дори Ликопетър (Вълкопетър), не по-малко противоречива фигура, водач на фундагиагитите богомили от темата Опсикион в Североизточна Анатолия в Мала Азия през първата половина на XI век (Sharf 1986: 669 – 670; Angold 1995: 467; Hamilton, Hamilton 1998: 163 – 164; Wolinska 2019: 129). Има и други хипотези.

**3**. На трето място се открояват определенията към кучето на Сергий, основен действащ персонаж в легендата. Смята се, че тъй като кучето е сред нечистите животни, такова изложение е осмивало по подходящ начин арменските заблуди.

| ПД | ЖИМ |
|---|---|
| **и҆маше ѱа҆ ꙗ҆влено сице ꙁѡвома а҆рцївꙋрцие. ꙗ҆влꙗ҆ет же рѣчь пр҆ѣвьꙁвѣстника. сегѡ вьꙁвѣстителꙗ и҆ наꙁнаменателꙗ пришьствїа своего множицею сер҆гїе прїемлꙗше ѿ бѣса дѣи҆ствꙋема.** | **имѣаше пса ꙁовома сице арцевꙋрцїе. бѣ же вѣстникь пр҆ѣреченѡмꙋ сергїꙋ. и пришествїе егѡ мнѡжицеѫ прихѡдѧ въꙁвѣщаваaше бѣсѡвскыи҆м вьꙁмагаем дѣиствѡм.** |

Наличието на гръцки паралели към славянския превод на ПД позволява да се очертаят ясно разночетенията. На първо място се оформят различия в едно от приложенията към кучето: **прѣдъвъꙁъвѣстьникъ** в *BAR 296* – τὸν προμιτάτωρα[7] – **вѣстьникъ** в ЖИМ. Лексемата προμιτάτωρ се смята за неологизъм в самата гръцка книжнина (Berke 2011: 47). Славянското съответствие

в титула срещу арменците от *BAR 296* несъмнено е една от най-интересните лексеми в цялостния езиков състав на превода. В преписа от този ръкопис се срещат още приложения, които отсъстват от ЖИМ: **възвѣститель** – μηνυής; **назнаменатель** (**пришьствиꙗ**) – σημάντωρ. Очевидно в славянския превод на ПД приложенията към кучето са повече и морфологично усложнени по форма с префикси. Префигирането е особеност на преводаческата техника в *BAR 296* и невинаги е предизвикано от кореспондиращата дума в гръцкия оригинал. И в двата сравнявани текста по отношение на кучето се използва думата **прѣдитеча**, πρόδρομος, с изцяло пейоративна семантика. В някои византийски текстове кучето е наречено не просто предтеча, а предтеча на антихриста, τοῦ ἀντιχρίστου πρόδρομος (Ermilov 2010: 89).

**4.** Отделни обстоятелствени детайли се представят с разночетения.

| ПД | ЖИМ |
|---|---|
| **нѣкогда же кь ѡ҆бичнои се́и слꙋжбѣ пь́сь ѿслань бы҃** | **нѣкогдаже на скврьннѫѧ таковѫ слꙋжбѫ песь послань бывъ** |
| **и҆ вь настоещїи д҃нь поиде се́ргїе кь и҆́мже ѱа҃ посла** | **и вь ꙋтрѣи д҃нь поиде сергїе идеже послаль бѣше пса** |
| **лю҆то поскрьбѣ** | **Оскръби сѧ ѕѣлѡ** |
| **и҆ разꙋмѣвь ѥ҆го ѿ костеи ѡ҆́брѣтенїа влькѡ҃ сьнѣ҃ бывша** | **и ꙗко познашѫ егѡ ѿ костеи ꙗко влькѡмь сънѣдень бы** |
| **и҆ скрьбѣты и҆ сѣтоваты вь д҃ни ꙋреченїе на вьсако лѣтѡ** | **и печалѡвати и сѣтѡвати на дни ꙋре҃ны вь лѣтѣ** |
| **и҆ по҃ сь҃ а҆рцївꙋрци и҆меноваше** | **и пѡ҃ тъи, арцевꙋрцевь именова** |

Обръщам внимание на няколко двойки разночетения:

✓ **Врѣдъ**, λύμη, в *BAR 296* ‘разруха, развала, нечистота’ – **пагоуба** ЖИМ. По този начин е характеризирано учението на Сергий. Същият гръцки кореспондент λύμη е типичен за Бориловия синодик и може да се отнесе към различни нечестиви еретически учения (Bozhilov et al. 2010: 120; Totomanova, Hristov 2015: 97). По отношение на преводните му съответствия обаче в Бориловия синодик ясно се формира двойката λύμη – **пагоуба**, което сближава лексикалния състав на Синодика с този на ЖИМ.

✓ Описвайки „службата“ на песа, двата текста използват изразите **обичьнъ**, συνήτης, ПД срещу оценъчното **скврьнъ** в ЖИМ. Като цяло и в двата срав-

[7] В други антиарменски трактати във византийската книжнина се употребява лексемата προμηνύτωρ ‘който предшества, идва преди’ – Ermilov 2010: 80.

нявани източника се използва набор от устойчиви за антиеретическа полемика оценъчни епитети. Най-честите по отношение на поста в ПД са **богомрьзъкъ** – θεοστυγής; **мрьзъкъ** – βέβηλος, βδελυπός; **недостоинъ** – ἀνάξιος; **скврьнъ** – βέβηλος, κίβδηλος; в ЖИМ **безаконьнъ, мрьзъкъ** (извлечен само от тази творба спрямо останалите в RPE 2019: 368), **недостоинъ, ѩзычьскъ**.

✓ Интересен е преводът в ПД на ἐπιούσιος с **настоѧщь**, защото е известно, че това е сложен богословски термин със заплетена етимология и семантика в молитвата „Отче наш“, респективно в Евангелието (Лук. 11:3). Тук обаче той е употребен в пряко значение ‘идващ, настъпващ, утрешен’, тъй като се отнася до деня, в който Сергий се отправя към учениците си, изпращайки предварително своето куче. В Житието стои **вь ꙋтрѣи д҃нь**. Такова определение е логически точно – кучето известява един ден по-рано за идването на еретика учител. Следователно двата текста се различават в превода на гръцкото прилагателно и отразяват различна перспектива към хронологията в случката.

Не са малко и приликите, както се вижда от текст пробите. Особено важен ми се струва завършекът на двата текста. И в двата не се отбелязва точно колко трае този арцивурциев пост и кога се практикува, а както се видя от изложението, данните за него са противоречиви. За легендарния характер на разказа свидетелства отсъствието на литургическа времева точност, която при Зигавин е по-скоро учудваща, защото целият титул срещу арменците изобилства с канонико-догматическа информация. Поначало той е много важен, независимо че антиарменската полемика в голяма степен съвпада с тази срещу монофизитите, за които има отделен титул (Miladinova 2010: 7). В изложението могат да бъдат открити препратки не само към него, но се препраща още към титула срещу иконоборците и към този срещу богострастните или теопасхитите, споменати по повод на омаловажаването от арменците на ангелската песен Трисвятое и приемането на неканонични добавки в нея, внесени от александрийския патриарх монофизит Петър Фулон (471 – 488), наричан още Кнафей или Тепавичаря, в превода **петра бѣлилника** (*BAR 296,* 274r). И ПД, и ЖИМ завършват с общото указание, че арцивурският пост е трябвало да се спазва *в уречените дни* всяка година: **вь д҃ни ꙋреченїе на вьсако лѣтѡ** ПД, ἐφ ἡμέραις ὡρισμέναις – **на дни ꙋреⷱ҇ны вь лѣтѣ** ЖИМ. Но кои са точно те, остава недоизказано.

Анализът на цялостния преводен текст на титула срещу арменците от ПД би позволил още по-категорично да се потвърди изказваното мнение, че полемиката на св. Иларион с арменските водачи монофизити в епископата на Мъглен Патриарх Евтимий е заимствал от Евтимий Зигавин (PE 1990: 265). Може дори да се твърди, че е преработил титула под формата на въпросо-ответна полемика от името на героя, като е допълнил въвеждащи вставки към дадени догмати. Вероятно самата оригинална форма на титула е дала повод, защото фрагментът за арцивурския пост започва в мн. ч.: Ἔπωτώμενοι παρ᾽ἡμών – **Вьпрашаⷭ҇емы же ѿ наⷭ҇**

а҃рмѣне ПД; пакы въпрашаѫ в҃а҃ в ЖИМ. Не е изяснено дали става въпрос за реторичен похват при употребата на мн. ч., или за реален публичен диспут, на който Зигавин е бил свидетел (Berke 2011: 47). Известно е, че по времето на Алексий I Комнин се провежда серия от процеси и публични диспути, насочени срещу различни форми на хетеродоксия: неоплатонизма на Йоан Итал (1082 г.), христологичните отклонения на Нил от Калабрия (1087 г.), дуализма на богомила Василий Врач (1099 г.). През 1013 г., когато архиепископът на Милано Пиетро Гросолано посещава Константинопол, се води публичен теологичен спор по темата за filioque и в него активно участва самият Алексий Комнин заедно с целия църковен клир. От друга страна, външната политика на императора по отношение на Тракия и Мала Азия е насочена специално към такива райони, където живеят преселени от Армения павликяни (обзор на историческите данни вж. у Malamut 2009). Безспорното позоваване в ЖИМ на титул 23-ти от Зигавиновия труд започва от, условно казано, втория диспут на Иларион, след като вече е спечелил прението с манихеите и богомилите особено относно злото в света като дело на сатаната демиург. В ЖИМ прението с арменците започва по следния начин: дѡврѣ ꙗко въспомѣнѫсте ѿ съѣѡрнѣѫ цр҃кве наченше, което съответства на началото на самия титул на Зигавин за историята на Съборната църква след отделянето на арменците на IV вселенски събор в Халкидон през 451 г. Агиографският герой Иларион се придържа последователно към него и говори по същите теми, които се разискват в титула от ПД: срещу монофизитската идея за една божествена природа на Христос, а не за две – човешка и божествена; отричането на причастието като тяло Христово и използването на чисто вино, а не на вино, смесено с вода; пространното отрицание на практиката да се употребява безквасен хляб (ἄζυμον) в литургията вместо квасен; непочитането на кръста и изпадането в идолопоклонничество; придържането към юдейската практика на жертвените животни и помазването с тяхната кръв и разбира се, постите. Все пак този дискурс е съкратен в някои свои части. Патриарх Евтимий е бил вещ в богословските тънкости и не е било нужно да следва точно Зигавин. Например в ЖИМ той посочва добавените неканонични думи от монофизитския състав на Трисвятое, но не споменава за Петър Кнафей, а пък в ПД се препраща към теопасхитите и не се коментира точният текст на песнопението.

*BAR 296*, f. 274r: ”Я҆ ѻ҆ ненже въ трнс҃тѡмь пѣсны пе́тра бѣлиннка, пр҆҃ѣнапї́са се въ и҆мже ѻ҆ б҃ѡстрастныи҆̆ ти́тлѣ. и҆бо и҆ а҆рмѣне, съ нечьстивынмь прилоꙗенї́емь снмь пѣ҃ сї҃ѕ҃ прнимаю҆ть, пс҆҃смыватели же въсма҃. и҆же тѣлѡ ѕ҃бо хр҃ѡво гл҃юще нетлѣнно и҆ бестрастно и҆ бесьмрьтно, бж҃тво же е҆го страстно и҆ съмрьтно наи҆̆ паче догматї́сю҆ть // Περὶ τῆς ἐν τῷ τρισαγίῳ ὕμνῳ προσθήκης Πέτρου τοῦ Κναφέως προγέγραπται ἐν τῷ κατὰ τῶν Θεοπασχιτῶν τίτλῳ. Καὶ γὰρ καὶ Ἀρμένοι μετὰ τῆς ἀσεβῦς ταύτης προσθήκης τὸν ὕμνον τοῦτον προσφέρουσι. Καταγέλαστοι δὲ πάντος οἳ τὸ μὲν σῶμα

Χριστοῦ λέγουσιν ἄφθαρτον, καὶ ἀθάνατον, τὴν θεότητα δὲ αὐτου παθητὴν καὶ θνητὴν μάλιστα δογματίζουσι (Berke 2011: 34).

ЖИМ: пакы же вь трїстѣи пѣсни прїнωсѧще еже, сты бесьмрътны распеныи сѧ. и ꙗвестъвнѣ свое изьꙗвлѣете безꙋмїе. паче же нечьстїе. аще ꙋбω бесьмрътна пльт и нетлѣнна и нбсна, како распѧт сѧ. аще же распѧт сѧ, како тѫ бжство нарицаеши.

В ЖИМ липсва отрицанието на арменската хетеродоксия поради непразнуването на Благовещение на 25 март (не егдаже мы блговѣщенїе бωматере праздньствꙋемь празнꙋють. сирѣчь вь ке мартїа мца,.....и иже при ωнѣх и по них. нь вь петыи їанꙋарїа мца – *BAR 296,* f. 272v). Отсъстват специалните коментари върху Ориген, Евтихий и Диоскор, които не са анатемосани в Арменската църква: Нечьстивѣишаго ωрїгена ѿ чести ꙋбо ѿлагають ѿ чести же вьзнашають (споминають) (поправка на книжовника преводач) вь сщеннодѣиствїах своих ꙗко велика ꙋчителꙗ· егда же ли ѿ правωславных ωбличет се, проклинають ꙋбо и ωрїгена и еутихїа и дїоскора. сих же хꙋлнаа велѣнїа хранеть ꙋ себе и симь вѣрꙋють:~(*BAR 296,* f. 264r – v). Патриарх Евтимий е вложил в устата на своя агиографски герой тези догмати, които е сметнал за по-важни. Във фрагмента за арцивурския пост обаче неговото изложение следва точно това на Зигавин в последователна аргументация, а то пък от своя страна съвпада с последователността на изложените факти в Псевдоисакова инвектива: постът не е свързан с арменски мъченик на име Сергий; не идва от ниневитяните (по Иона 3:5-10); не е пост на Адам заради изгонването от райската градина; не е установен от великия Григорий Арменски (края на III – началото на IVвек); не е пост на Константин Велики. За копули в наратива служат библейски цитати, които отсъстват от ПД. В антиеретическия трактат връзката между останалите отричани догмати и поста е кодирана в следната обобщаваща фраза на Зигавин: Армѣномь ꙗкоже скврьнна и бωмрьска вѣра, такω и крьщенїе сих, и вьсака слꙋжба и вьсако таиньство. гнилω бо дрѣво плωды добры не творить ꙗкоже гь рече (*BAR 296*, f. 278v). Византийският автор използва перифрази на евангелската паремия от Мат. 3:10, 7:18 и Лук. 6:43 за доброто дърво и добрия плод и съответно, че гнилото дърво не може да даде добър плод. Освен в титула за арменците препратка към същата паремия срещаме в титулите за масалианите, манихеите, останал в Първата книга на ПД, и за богомилите: гнила же ꙋбо дрѣва, гниль ѥ плωд; гнило бо дрѣвω, не творит плωды добри. и злославнїи не можеть плωдоноситы добрωдѣтѣль (*BAR 296*, 330v).

## III. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Направените наблюдения разкриват синкретизма на средновековната книжнина, в която обединението на наративи, канони и житийни фрагменти се споява в едно цяло за целите на основното ценностно противопоставяне – между истинското православие и всички негови антиподи. Без всякакво съм-

нение, Патриарх Евтимий е познавал труда на Евтимий Зигавин и по всяка вероятност сам е превеждал отделни негови части от гръцки. Остава спорно обаче дали това са били преводи само на титула срещу арменците и този срещу богомилите, които се сочат като доказани източници на заимстване в *Житието на Иларион Мъгленски*. Въпросът има важно историко-текстологично значение, а отговорът му би допринесъл за очертаването на по-достоверна и пълна картина за възможното присъствие на ПД в славянската книжнина под формата на отделни титули или ексцерпти. Например: поради силната връзка на богомилската ерес с българското средновековно пространство съществуват противоположни хипотези дали титулът Κατὰ Βογομίλων от Зигавин, впрочем безспорно един от най-оригиналните, се е превеждал отделно извън цялостния състав на *Паноплията* и кога точно е станало това (Wolski 2011; Wolski 2014). От друга страна, Патриарх Евтимий е притежавал познанията и уменията на истински духовен водач, а неговата безспорна богословска начетеност не се е нуждаела непременно от наличието на пълен славянски превод на ПД по негово време, за да звучи издържано каноничната му аргументация. ЖИМ не е догматически трактат; неговият автор е претворявал и адаптирал своите източници, създавайки разножанрова литературна продукция, която се опира на библейската, светоотческата и антиеретическата съкровищница на православието. Титулът срещу арменците от ПД е бил използван като източник за изграждането на повествованието в ЖИМ, но не дословно, а изборно. В истинския смисъл на думите обаче изложението на Патриарх Евтимий в ЖИМ представлява *afterlife* на Зигавиновия труд в средновековната българска, а оттук и в славянската книжнина, тъй като *Житието* намира заслужено признание в орбитата на Slavia Orthodoxa и е познато в Сърбия, влашките княжества и Молдова (PE 1990: 259). Средновековна България се превръща в център на антиеретическата книжнина (Totomanova 2024), върхово достижение на която е българският Синодик в Неделята на православието, известен повече като Синодик на цар Борил (1207 – 1218). Неслучайно той е допълнен с български исторически вставки за целите на свикания в Търново антибогомилски събор от 11 февруари 1211 г. В свое изследване върху семантичното поле *езическо – еретическо* Б. Радованович стига до принципно важния извод, че идеята за чужденеца и еретика става общ знаменател и ключова дума в богословското позициониране и самопредставяне на групи и/или индивиди, които се възприемат като „други“ в много широка религиозна и хронологическа рамка (Radovanović 2018: 77). Полемичният дискурс в отстояването на православната идентичност създава топоси и етикетира различни деноминации с общи названия, сред които *езичник, еретик, елин, поган* и др., и придружаващи ги оценъчни епитети *блуден, мерзък, нечестив, скверен* и мн. др. В този аспект използването на византийската антиеретическа енциклопедия на Евтимий Зи-

гавин от Патриарх Евтимий е несъмнен български влог в изучаването на другостта и религиозното различие през Средновековието.

От анализа на фрагмента за арцивурския пост се налагат следващите стъпки в изследователския процес, а именно – въз основа на много по-обилен материал и по-задълбочен анализ да се докаже дали е съществувал превод на ПД преди засвидетелствания в *BAR 296* от началото на XV век. Подобно сравнително изследване е проведено по отношение на *Похвалното слово за Йоан Поливотски* от Патриарх Евтимий и титула Κατὰ εἰκονομάχων от славянския превод на ПД (Tsibranska-Kostova 2022). От него се установява, че двата източника се отличават със специфични черти, което изключва възможността за търсене на пряка езиково-текстологична съотносимост, но позволява да се говори за обща тематична рамка и общи езикови тенденции. Като работна хипотеза засега се оформя предварителният извод, че преводите на части от ПД в оригиналното творчество на Патриарх Евтимий показват известни различия спрямо засвидетелстваното в ръкопис *BAR 296* и че анонимният му преводач и преписвач се е придържал към свои собствени преводачески принципи. Логично обаче е да се предполага, че този анонимен книжовник е бил следовник на езиковите тенденции, развити от търновските книжовници и пренесени на Атон, където е възникнал самият ръкопис. В този смисъл преводът на ПД би бил отглас от последния голям разцвет на книжнината в Търново и на Атон, който остава еталон в епохата на османското владичество.

Започващият международен проект върху славянския превод на ПД трябва да даде отговор на поставените питания и да открои значението му за славистиката и византинистиката.

*Acknowledgements*: This article has been written under the research project financed by the National Science Centre (Poland). Decision number: 2024/53/B/HS2/01312. Project title: The Slavic Afterlife of Euthymios Zigabenos' Treatise "Dogmatike panoplia". The Heresiology of the Byzantine Commonwealth Milieu in the 13th–16th century.

## Източници

***Григ. РГБ**,* ф. 87, № 25 – фрагмент от XIV – XV век с каноническо и богослужебно съдържание в ръкописната сбирка на В. И. Григорович в Руската държавна библиотека. <https://lib-fond.ru/lib-rgb/87/f-87-25/> .

***Зогр 107*** – Зографски сборник от последната четвърт на XIV век в българския манастир „Св. Георги Зографски" на Света гора, достъпен като дигитално копие в Зографската научна библиотека на СУ „Св. Климент Охридски". <https://zograflib.slav.uni-sofia.bg/pages/index.html>.

***НБКМ 324*** – сборник от слова, поучения, правила и молитви на Тодор Врачански от края на XVIII век, произхожда от Рилския манастир. <https://digilib.nationallibrary.bg/slr/public/image>.

***НБКМ 439*** – новобългарски дамаскин на даскал Тодор Пирдопски от началото на XIX век. <https://digilib.nationallibrary.bg/slr/public/image>.

***НБКМ 684*** – Софийски сборник от XVII век с патерични разкази, откъси от жития, въпросо-ответни съчинения, апокрифи, сказания, каноничноправни текстове и др. <https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_190>.

***ЦИАИ 1160*** – номоканон по тип Псевдозонар, най-ранният ръкопис с юридически състав в българските книгохранилища, датиран от последната четвърт на XIV век. Съхраняван в Църковния историко-архивен институт към Светия синод на Българската православна църква. Издаден фототипно в Archivski nomokanon 2007.

***BAR Ms. Slav. 296*** – съдържа Втората книга от славянския превод на *Паноплия догматика* и се датира от първите две десетилетия на XV век. Съхранява се в библиотеката на Румънската академия, не е издаван, нито достъпен онлайн. Ползван de visu. Описан у Panaitescu 1959: 395 – 396.

***BAR Ms. Slav. 461*** – номоканон с антиеретически текстове, тип юридически сборник, създаден през 1651 г. в манастира Бистрица. Ползван de visu. Описан у Panaitescu 2003: 284 – 289.

## Литература / References

**Angold 1995**: Angold, M. *Church and Society in Byzantium under Comneni 1981 – 1261*. Cambridge: Cambridge University Press.

**Arhivski nomokanon 2007**: *Arhivski nomokanon. Balgarski rakopis ot XIV v.* Fototipno izdanie. Podgotvili A. Krastev i Tsv. Yanakieva. Shumen: Universitetsko izdatelstvo "Episkop Konstantin Preslavski". (**Архивски номоканон 2007**: *Архивски номоканон. Български ръкопис от XIV в*. Фототипно издание. Подготвили А. Кръстев и Ц. Янакиева. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски".)

**Beneshevich 1987**: Beneshevich, V. N. *Drevneslavjanskaja kormchaja XIV titulov bez tolkovanij*. T. 2. Sofia: Izdatelstvo na BAN. (**Бенешевич 1987**: Бенешевич, В. Н. *Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований*. Т. 2. София: Издателство на БАН.)

**Berke 2011**: Berke, M. *An annotated edition of Eyhimios Zigabenos, Panoplia Dogmatikē*, Chapters 23 – 28. Belfast: Queen University.

**Bozhilov et al. 2010**: Bozhilov, Iv., A-M. Totomanova, Iv. Biliarsky. *Borilov sinodik. Izdanie i prevod.* Sofia: PAM Publishing. (**Божилов и др. 2010**: Божилов, Ив., А-М. Тотоманова, Ив. Билярски. *Борилов синодик*. *Издание и превод*. София: Пам Публишинг.)

**Bondach 2007**: Bondach, A. G. Dimitrij Kizicheskij. – In: Patriarh Moskovskij i vseja Rusi Aleksija (Eds.). *Pravoslavnaja jenciklopedija*. II. T. XIV. Moskva, pp. 66 – 70. (**Бондач 2007**: Бондач, А. Г. Димитрий Кизический. – В: Патриарх Московский и всея Руси Алексия (ред.). *Православная энциклопедия*. II. Т. XIV. Москва, с. 66 – 70.)

**D'Amelia 2024**: D'Amelia, L. Hate Speech, Ethnoreligious Prejudices, and Stereotypes in Byzantine Litterature. – In: *Byzantium and its Neighbors. Religious Set and Otherness in Dialogue*. Alterium Byzantium. V. Venezia: Edizioni Ca'Foscari, pp. 11 – 50.

**Ermilov 2010**: Ermilov, P. "Satanic heresy": on one topic in Anti-Armenian polemic. – In: Rigo, A., P. Ermilov (Eds.). *Orthodoxy and Heresy in Byzantium. The Definition and the Notion of Orthodoxy and Some Other Studies on the Heresies and the Non-Christian Religions.* Roma: Università degli Studi di Roma Tor Vergata, pp. 79 – 98.

**Grumel 1956**: Grumel, V. Les Invectives contre les Arméniens du "catholicos Isaac". – *Revue des études byzantines*, 14, pp. 174 – 194.

**Gyuzelev 2013**: Gyuzelev, V. Razhdaneto na Evropa prez Srednovekovieto. – In: *Apologiya na Srednovekovieto*. T. 1. Sofia: Izdatelstvo "Zahari Stoyanov", pp. 23 – 48. (**Гюзелев 2013**: Гюзелев, В. Раждането на Европа през Средновековието. – В: *Апология на Средновековието*. Т. 1. София: Издателство „Захари Стоянов", с. 23 – 48.)

**Hamilton, Hamilton 1998**: Hamilton, J., B. Hamilton. *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World.* Manchester, NY: Manchester University Press, pp. 650 – 1450.

**Ivanova 1987**: Ivanova, Kl. O slavianskom perevode "Panoplii dogmatiki" Evfimija Zigavina. – In: *Issledovaniia po drevnej i novoj literature*. Leningrad: Nauka, pp. 101 – 105. (**Иванова 1987**: Иванова, Кл. О славянском переводе „Паноплии догматики" Евфимия Зигавина. – В: *Исследования по древней и новой литературе*. Ленинград: Наука, с. 101 – 105.)

**Lemerle 1973**: Lemerle, P. L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques. – *Travaux et Mémoires,* 5, pp. 1 – 144.

**Malamut 2009**: Malamut, Él. Les hérésies à Byzance sous le règne d'Alexis I (1081 – 1118). – In: Peyrard, Ch. (Ed.). *Politique, religion et laïcité.* Aix-en-Provence: Presses universitaires de Provence, pp. 27 – 42.

**Mansvetov 1887**: Mansvetov, I. D. *O postah pravoslavnoj vostochnoj cerkvi.* Moskva: Tipografija M. G. Volchaninov. (**Мансветов 1887**: Мансветов, И. Д. *О постах православной восточной церкви*. Москва: Типография М. Г. Волчанинов.)

**Miklas et al. 2006**: Miklas, H., L. Taseva. M. Yovcheva. *Berlinski sbornik.* Sofia – Wien. (**Миклас и др. 2006**: Миклас, Х., Л. Тасева, М. Йовчева. *Берлински сборник.* София – Виена.)

**Miladinova 2010**: Miladinova, N. *Panoplia Dogmatike – a study on the anti-heretical anthology of Euthimios Zigabenos in the Post-Byzantine Period.* Leuven-Budapest: CEU.

**Miltenova 1986**: Miltenova, A. Razumnik – ykaz. Tekstologichno prouchvane. Izdanie na starobalgarskiya tekst. – *Palaeobulgarica*, X, 4, pp. 20 – 44. (**Милтенова 1986**: Милтенова, А. Разумник – указ. Текстологично проучване. Издание на старобългарския текст. – *Palaeobulgarica*, X, 4, с. 20 – 44.)

**Naydenova 2014**: Naydenova, D. Anti-Armenian Polemics in a Slavic Canon Law Miscellanies. – *Études Balkaniques*, 3, pp. 82 – 95.

**Naydenova 2024**: Naydenova, D. Storytelling as Law: Balkan Legal Culture in the 14th to 18th Centuries. – *Slavia Meridionalis,* 24, pp. 1 – 21.

**Panaitescu 1959**: Panaitescu, P. *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R. P. R*. Vol. I. Bucureşti: Editura Academiei Române.

**Panaitescu 2003**: Panaitescu, P. *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R. P. R*. Vol. II. Bucareşti: Editura Academiei Române.

**PG 1864**: Isaacus Magnae Armeniae Catholicus. Oratio invective adversus Armenios haereticos. – In: Migne, J. P. *Patrologiae cursus completus*. Series graeca. T. 132, Paris, col. 1155 – 1218.

**PG 1865**: Euthymius Zigabenos. Panoplia Dogmatica. – In: Migne, J. P. *Patrologiae cursus completus*. Series graeca. Paris, T. 130, col. 9 – 1359.

**PE 1990**: Patriarh Evtimiy. *Sachineniya*. Sofia: Nauka i izkustvo. (**ПЕ 1990**: Патриарх Евтимий. *Съчинения.* София: Наука и изкуство.)

**Pravila 1913**: *Pravila na svetata pravoslavna tsarkva s talkovaniyata im*. Prevezhdat i redaktirat St. Tsanev, Iv. Stefanov, P. Tsanev. Sofia: Pechatnitsa D. M. Staykov. (**Правила 1913**: *Правила на светата православна църква с тълкованията им*. Превеждат и редактират Ст. Цанков, Ив. Стефанов, П. Цанев. София: Печатница Д. М. Стайков.)

**Radovanović 2018**: Radovanović, B. Semantic field "pagan – heretic" in the perspective of the Byzantines and the Westerners in the Early Middle Ages with reference to the Slavs and the Balkans. – In: Panov, M. B. (Ed.). *Byzantium and the Slavs: Medieval and Modern perceptions and receptions*. Proceedings of the 5th International Symposium "Days of Justinian I", Skopje, 17 – 18 November, 2017, pp. 67 – 77.

**RPE 2019**: *Rechnik na Patriarh Evtimiy.* Chast I. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski". (**РПЕ 2019**: *Речник на Патриарх Евтимий*. Част I. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски".)

**Sharf 1986**: Sharf, A. Byzantine Orthodoxy and the Preliminary fast of the Armenians. – In: *Βυζαντιον. Αφιερωμα Στον Ανδρεα Ν. Στρατο. Τομος ΙΙ. Θεολογια και φιλολογια. Αθιναι*, pp. 649 – 670.

**Sharf 1995**: Sharf, A. Animal Sacrifice in Armenian Church. – In: *Jews and other Minorities in Byzantium*. Jerusalem: Bar-Ilan University Press, pp. 190 – 222.

**Tipik 2002**: *Tipikon siest' ustav*. Moskva: Izdatel'skij sovet Russkoj pravoslavnoj cerkvi. (**Типик 2002**: *Типикон сиесть устав*. Москва: Издательский совет Русской православной церкви.)

**Totomanova 2024**: Totomanova, A-M. Newly Converted Bulgaria Meets the Heresies on the Verge of the 10th Century. – *Scripta and e-Scripta*, 24, pp. 231 – 247.

**Totomanova, Hristov 2015**: Totomanova, A., Iv. Hristov. *Rechnik-index na slovoformite v Boriloviya sinodik.* Sofia: GRAFIS. (**Тотоманова, Христов 2015**: Тотоманова, А-М., Ив. Христов. *Речник-индекс на словоформите в Бориловия синодик*. София: ГРАФИС.)

**Trapp 1980**: Trapp, E. Die Quellen von Zigabenos' Panoplia, Tit. 23 (Gegen die Armenier). – *Jahrbuch der österreichi schen Byzantinistik*, 29, pp. 159 – 164.

**Tsibranska-Kostova 2014**: Tsibranska-Kostova, M. Some anti-heretic fragments in the 14th century Bulgarian Canon Law Miscellanies. – *Studia Ceranea. Journal of the Waldemar Ceran Research Center*. Lodz, Poland, 4, pp. 261 – 276.

**Tsibranska-Kostova 2022**: Tsibranska-Kostova, M. Vechnite temi na pravoslavieto: Patriarch Evtimyi i Evtimiy Zigavin za ikonoborstvoto (ezikovi aspekti). – *Slovene,* 2, pp. 68 – 91. (**Цибранска-Костова 2022**: Цибранска-Костова, М. Вечните теми на православието: Патриарх Евтимий и Евтимий Зигавин за иконоборството (езикови аспекти). – *Slovene,* 2, с. 68 – 91.)

**Tsibranska-Kostova 2023**: Tsibranska-Kostova, M. Prevodat na “Panoplia dogmatika” ot Evtimiy Zigavin v paleoslavistikata: sastoyanie na izsledvaniyata i perspektivi. – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, 36, pp. 205 – 232. (**Цибранска-Костова 2023**: Цибранска-Костова, М. Преводът на „Паноплия догматика“ от Евтимий Зигавин в палеославистиката: състояние на изследванията и перспективи. – *Известия на Института за български език*, 36, с. 205 – 232.)

**Tsibranska-Kostova 2025**: Tsibranska-Kostova, M. Titulat sreshtu armentsite ot “Panopliya dogmatika” v Zhitieto na sv. Ilarion Maglenski ot Patriarh Evtimiy. – *Starobalgarska literatura*, 71 – 72, pp. 120 – 146. (**Цибранска-Костова 2025**: Цибранска-Костова, М. Титулът срещу арменците от „Паноплия догматика“ в „Житието на св. Иларион Мъгленски“ от Патриарх Евтимий. – *Старобългарска литература*, 71 – 72, с. 120 – 146.)

**Tsibranska-Kostova, Naydenova 2021**: Tsibranska-Kostova, M., D. Naydenova. From Nomocanon Cotelerii to the Slavonic Pseudo-Zonar: reception of the Byzantine Canon Law miscellanies on the Balkans in the 14th century. – In: Blanchet, M.-H., R. E. Gómez. (Eds.). *Travaux et mémoires*. *Le monde byzantin du XIIIe au XVe siècle: anciennes ou nouvelles formes d’impérialité*, 1, pp. 361 – 390.

**Vryonis 1981**: Vryonis, Sp. Byzantine Images of the Armenians. – In: Hovannisian, R. (Ed.). *The Armenian Image in History and Literature.* Malibu, California, pp. 65 – 81.

**Wolinska 2019**: Wolinska, T. Sergius, the Paulician Leader, in the Account by Peter of Sicily. – *Studia Ceranea*. *Journal of the Waldemar Ceran Research Center*, 9, pp. 123 – 140.

**Wolski 2011**: Wolski, J. Żywot św. Hilariona z Mogleny Eutymiusza Tyrnowskiego jako źródło do dziejów dwunastowiecznego bogomilizmu. Wiarygodność tekstu. – *Słupskie Studia Historyczne,* 17, pp. 43 – 57.

**Wolski 2014**: Wolski, J. M. Autoposcopae, Bogomils and Massalians in the 14th Century Bulgaria. – *Studia Ceranea*. *Journal of the Waldemar Ceran Research Center*, 4, pp. 233 – 244.

## ПРИЛОЖЕНИЕ № 1

За арменския пост от ръкопис *BAR Ms. Slav. 461*, f. 378v

…С тата́ри тата́ре, съ хрⷭ҇тїаны хрестїане. а҆ се а҆ме́нскаа̀ е҆ре҇ и безꙋмїе и҆х. в не҆лю мыта́рѧ и фарисеа постѧ҇ сѧ. за сїю виноу. ꙗко҆ прїахо ѡ сты҆ ѿцъ. и҆ бж҇твіины҆ кни́гъ сло́во. ѡ҆бличающе и҆х е҆ре҇ и҆ безоу́мїе. ꙗ҆ко҆ именоу҆ю оу ни҆ не҆лю мыта́ревоу и҆ фарисеѡ́воу и҆ ꙗ҆зы́комъ а҆ци оу҆цевоу. а҆ще҆ оу ни҆ оучите҆. оу҆рци оу҆чени҆ е҆го пе҇. посы́лае҆ ѿ не́го ко свои҆ оученико҆. сописова́а свою вѣ́роу. а҆ е҆ре҇ во е҆пистолїю. привѧ́зоуа на ше́ю е҆го. ко своемоу оу҆чн҃кꙋ пⷭ҇соу. и҆ ѿ ри́ща по градо҆ и по село҆ троу҆жаа сѧ и сове҆шаа оучите҆ своего повелѣ́нїа. лѣто҆ же дово҆ны҆ ми́мошеще҆, и҆ псоу во҆ко҆ и҆зѣ́деноу бывшоу. вели́ка ско҆бъ и҆ печа҆ оучителю е҆го бы҆ а҆цеви. ѡ҆ свое҆ оу҆ченицѣ о҆у҆цѣ пⷭ҇сѣ. и҆ проповѣда҆ оученико҆ свои҆ пост. и҆ са҆ сѧ пости҆ нд҃ли своеа дѣлѧ оученика о҆уца пⷭ҇са. на҆ же преда́но бы҆ стыми ѿци, да не пости҆ сѧ оу҆цевы̀ нл҃ѣ, да не ѡ҆брѧ́щемъ со ерети҆ постѧ́ще се.

## ПРИЛОЖЕНИЕ № 2

Сказание на апостол Павел, *НБКМ 439*, 52v – 53r

**Павликенѣхъ попишташыхъ**

**Видѣхъ пакъ мъжи и жены ѿбѣ́сенны над рѣка̀та. и҆ ꙗ҆́зыцыте имъ пригорѣле. а҆́ мно̀го ро̀жбо сѧ̀каква стоѧ̀ше пред҆ ѻ҆чѝте и҆ а҆́ла не мо́жаха да си́ оукꙋ́сатъ нѝкакъ. И а҆зъ ре́кохъ. Гдⷭ҇не кой са тїе, а той ми рѐче. Това са павликѧ̀не дѣто разрꙋ́шаха по́стъ предꙋ времѣ. Та затꙋва́ са така мъчатъ.**

## ПРИЛОЖЕНИЕ № 3

Избрани славяно-гръцки паралели от **Тїтлѡ, к҃, на армѣни** според *BAR 296*

**благовѣстьникъ** – εὐαγγελιστής
**благовѣщениѥ** – εὐαγγελισμόν
**благодарити** – εὐχαριστέω
**благодѣть** – χάρις
**благословити** – εὐλογέω
**богодъхновенъ** – θεοπνεύστης
**боголюбьꙁно** – θεοφιλῶς
**богомати** – Θεομήτωρ
**богомрьзькъ** – θεοστυγής
**богоносьнъ** – Θεοφόρος
**богострастьнъ** – Θεοπασχίτης
**водопрѣдъставитель** –ὑδροπαραστάτης
**въображениѥ вѣры** – Σύμβολον τῆς πίστεως
**вьсма** – παντελῶς
**горница** – ὑπερώιον
**горчица** – πικρία
**догматисовати** – δογματίζω
**дрѣвослоужитель** – ξυλολάτρης
**ꙁракъ** – εἰκών
**ꙁълонравьнѣ** – κακοήθως
**зълославиѥ** – κακοδοξία
**зълославьнъ** – κακόδοξος
**идолослꙋжитель** – εἰδωλολάτρης
**идолотворити** – εἰδωλοποιέω
**идолъ** – εἴδωλον
**икона** – εἰκών
**иконоборьць** – εἰκωνομαχητής
**иносѫщьнъ** –ἑτεροούσιος
**лицемѣриѥ** – ὑπόκρισις
**лицемѣрьствовати** – ὑποκρίνομαι

мъноговидьнъ– πολυειδής
мъчтательнѣ – φαντασιωδῶς
православьнъ – ὀρθοδοξός
прьвообразьнъ – πρωτότυπος
прѣкословьнъ – αναντίρρητος
свѧщенодѣиство – ἱερουργία
свѧщенодѣиствовати – ἱερουργέω
собьство – ἰδιότητα
сцѣглъ – ἀμυδρός
сцѣглѣ – ἀμυδρῶς
сѫпротивьнѣ – τοὐναντίον
трисвѧтоѥ – τρισαγία
тьнькочестьнѣ – λεπτομερῶς
оумоврѣдьнъ – φρενοβλαβής
ѥдинородьнъ – ὁμογένης
ѥдиносѫщьнъ – ὁμοούσιος
ѥдиноѥстьствьникъ – μονοφυσίτης

Проф. д.ф.н. Марияна Цибранска-Костова
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“
Българска академия на науките
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17
1113 София, България
tzibran@ibl.bas.bg
https://orcid.org/0000-0002-5699-7503

Prof. Mariyana Tsibranska-Kostova, DSc
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod blvd., bl. 17
1113 Sofia, Bulgaria
tzibran@ibl.bas.bg
https://orcid.org/0000-0002-5699-7503